

*Yard. Doç. Dr. M. Esat SARICAOĞLU

OSMANLI VAKIFLARI HAKKINDAKİ TARTIŞMALAR

Ortaya çıkışı oldukça eskiye dayanan ve İslamiyet'le de geniş uygulama alanı bulan vakıf kurumu gerçekleştirdiği hizmetlerin yanı sıra sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda oldukça önemli etkiler yapmıştır. İşte bu etkilerin tartışılmasında ve tenkidinde vakfın lehinde ve aleyhinde beyanlarda bulunulmuş; vakfın vazgeçilmez bir kurum olduğunu söyleyenlerin yanı sıra, onun gereksizliğini savunanlar da olmuştur.

1- Vakfın ahlakî tenkiti

Vakfın tembeller sınıfını çoğalttığı söylenmektedir. "Çok geniş bir şekilde amme hizmetlerini üzerlerine alsalar bile, devirlerine göre çok ileri bir ictimâî yardım anlayışı gösterebilirler bile, tekkelere ve belirli tarikat mensuplarına yapılan vakıfların hiç değilse belirli devre ve bölgelerde tembelliği teşvik ettiğini ve genel olarak vakıflarda (vâkıfın şartı, şerî'atın nassı gibidir (vakfı kuranın koymuş olduğu şartlar dini hükümler gibidir) kuralını kabul etmek değişen şart ve ihtiyaçlar karşısında bu kurumları zamanla elverişsiz bir hale getirdiğini söylemek mümkündür"¹ gibi bir iddiada bulunulurken bir planlama fikri olmadan; daha az ihtiyaç duyulan alana millî servetin tahsisinin yapıldığına da işaret edilmektedir. XIII. yüzyılda İstanbul imaretlerinden günlük yararlananların sayısının 35.000 kişiye ulaştığı tesbit olunmuştur². Böyle olunca da imaretlerin varlığını bilen halkın çalışmadığı, imaretler olmasaydı halkın çalışacağı ileri sürülmektedir. Ayrıca vakıflar dinî bir fonksiyon icra etmekten daha çok bazılarının sosyal prestijini artırmaya ve diğerlerinin siyasi propagandasını yapmaya hizmet eden *du'âgûların* desteklenmesini sağlamıştır³.

Bu eleştirilere cevap şöyle verilmektedir: Acaba insanı çalışmak için teşvik eden sadece lokma-ekmek midir? Karın doyurmak çalışmanın tek sebebi olarak kabul edilemez. Durum böyle olunca da bu itiraz gücünü kaybeder. Zira bizim

millî ve dinî terbiyemize göre, herkes başkasına yardım etmekle yükümlüdür. Fakat hiç kimse başkasından yardım beklemez. Bu gerçeği unutmazsak ve hatta durumu müsait olanların sadaka kabul etmesinin yasak olduğunu düşünürsek söz konusu itirazların yerinde olmadığı görülecektir⁴. Bu konuda verilen bir başka cevap ise şöyledir: Bu düşüncede olanlar vakıfların ne demek olduğunu bilmeyen ızdırıp ve ihtiyaçlarla dolu beşer hayatından haberdar olmayan, yoksulluk ve mahrumiyet acısı çekmeyen insanlardır⁵.

Bir başka görüş ise, Vakıfların geniş kapsamlı amaçları göz önünde tutulacak olursa, artık vakıf kurumunun lüzumsuzluğunu düşündürücü bakış açıları isabet bulunamayacağı ortadadır. Vakıf kurumu gereksiz olsa idi tesis adı ile İsviçre ve diğer Avrupa ve Amerika ülkelerinde kabul edilmez ve bu ülkeler vakıf şebekesi haline gelmezdi⁶.

Vakfın belirli bir zümreye geçici bir süre sadaka ve yardımda bulunmasının; günümüzde bu işi yapan başka kuruluşların bulunması dolayısıyla bir anlam ifade etmediği, ve bu yüzden de vakfa ihtiyaç kalmadığı ileri sürülmektedir. Bu iddiaya ise şöyle cevap verilmektedir: "Oysa özel hukuk alanında sosyal adaleti sağlayan kurumların başında vakıflar yer alır. Kısacası vakıf, özel mülkiyete konu olan bir hakkın, yani taşınır ve taşınmaz mallarla paraların arzu ve irade ile, çoğu kez toplum yararına devamlı olarak tahsis edilmesinden

* Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Hüseyin Hatemi, *Önceki ve Bu Günkü Açısından Vakıf Kurma Muamelesi*, İstanbul 1969, s.141.

² Hasan Güneri, *Türk Medenî Kanunu Açısından Vakıf Kurma Muamelesi*, Ankara 1976, s.12.

³ Bahaeddin Yediöldüz, "Vakıf Müessesesinin 18. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, S.XIV, s.13.

⁴ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 25.

⁵ A. Himmet Berkî, "Hukukî ve İctimâî Bakımdan Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S.5, s.12.

⁶ Şakir Berkî, "Vakfın Lüzumu, Faydaları ve Vakfın Teşviki", *Vakıflar Dergisi*, S. 5, s.19.

ibarettir. Bu nedendir ki, sosyal adaletin yüz yıllar önce ülkemizin her yerinde ecdadımız tarafından bu kurumlarla abideleştirildiğini görmenin her zaman olanaklı olduğu söylenebilir. Vakıf müessesesinin insanlar arası eşitsizliği ortadan kaldırmağa yardım eden bir kurum olarak da meydana çıktığı görülür⁷.

Bu tartışmaya sonuç olarak şu cevap verilebilir: Sosyal hayatta insanlar yetenek ve fizik olarak eşit değildir. Bu durumu göz önüne almaksızın insanlar arasında bir ayırım yapmadan, herkesi aynı şartlar altında çalışıp kazanmaya mecbur tutmak haksız ve dayanılmaz bir tekliftir. Bu görüşü benimseyen bir medeniyet içersinde "aceze-i ebnâ-i beşer toplumun güçsüzleri" bir takım sosyal sıkıntılarla yüz yüze kalıp, toplumu anarşiyle karşı karşıya bırakacaklarından bu konudaki itiraz sahipleri ilerleme değil tahripten başka bir şey düşünmez olurlar⁸.

4 | 2- Vakıflar yoluyla ülkenin harap olması

Vakfın manevî ve ekonomik hayata etkileri olduğu bilinmektedir. Ancak birçok gayrimenküller yangınlar neticesinde veya zamanla harap olunca, bu gelir getiren kuruluşlar kuru arsa haline gelmiştir. Bunları tekrar imar ve ihya edecek sermaye bulunmadığı gibi bunların bir kısmını satarak elde edilecek sermaye ile diğerlerini imar ve ihya etmek imkânı da yoktur. Bu yüzden de vakıflar ülkenin harap olmasına⁹ ve ülkenin sefalet düşmesine sebep olmuştur, şeklindeki iddialara Fuad Köprülü şöyle cevap vermektedir:

"Bu meseleyi İslam cemiyetlerinin tarihi tekâmülü çerçevesi içinde tetkik ettiğimiz zaman, bu iddianın ne dereceye kadar doğru ve yanlış olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Her şeyden evvel şunu düşünmek lazımdır ki bu iddia ilk defa XIX. yüzyılda yani İslam âleminin her bakımdan gerileme manzarası gösterdiği ve sair İslam müesseseleri gibi vakfın da birçok cihetlerden soysuzlaşmış bulunduğu bir devirde Garplılar

tarafından ileri sürülmüştür. XIX. asırdaki vaziyeti karşısında sathî bir müşâhit için bundan başka bir hükme varmak imkansızdı. Burada yapılan en büyük hata ictimâî bir müessesenin yalnız muayyen bir devri için doğru olan bir hükmün onun bütün hayatına ve mahiyetine teşmil edilmesidir. Tarihî inkişâfını kâbil olduğu kadar yakından tetkik ettikten sonra, çok açık olarak görürüz ki İslam âleminin iktisadî ve ahlakî gerileyişinde vakıf asla esaslı bir âmil olmamıştır; bilakis türlü-türlü haricî ve dahilî amiller tesiriyle İslam âlemi inhitâta uğradıktan sonra, vakıf müessesesi de sair İslamî müesseseler gibi inhitâta uğramış, soysuzlaşmış hakikî hüvviyetini kaybetmiştir. Eğer vakıf müessesesi iktisadî ve ahlakî bakımdan İslam âlemi üzerinde geriletici bir âmil olsaydı bu te'siri daha ilk asırlardan itibaren göstermesi icap ederdi. Halbuki, İslam medeniyetinin ileri devirlerinde, sair İslam müesseseleri gibi işlemiş, ictimâî yardım, nâfia ve maârif işlerinde -o zamanki Garp âleminde tasavvuru bile imkansız- büyük terakkiler temin etmiştir"¹⁰.

Vakıflar yüzünden ülkenin harap olduğu itirazına hukukî olarak da red cevabı verilebilmektedir. Çünkü ihtiyaç gerektirdiği zaman, hakimın kararıyla vakıf şartlarına aykırı hareket edilebilir. Bu kurala göre ihmal ve harâbiyetin ortadan kaldırılmasına imkân tanınmakta, hatta vakıf mallarının *istibdâli* kuralı ile de vakıflara ait malların değiştirilmesi mümkün bulunmaktadır¹¹.

Ömer Lütfi Barkan'ın ifadesiyle: "İslam memleketlerinde son asırda görülen ekonomik geriliğin ve sefâletin bir sebebi olarak bu memleketlerdeki vakıfların çokluğunu ileri sürenlerin tamamen haklı olduğu söylenemez"¹².

⁷ H.Güneri, age., s.10.

⁸ Nazif Öziürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s. 142.

⁹ Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Esasları*, İstanbul 1952, s. 550.

¹⁰ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, S.II, s.30-31.

¹¹ A.Akgündüz, age., s.290-304.

¹² Ö.Lütfi Barkan, "Şerî Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, s.160.

3- Vakıflar yüzünden malların dolaşımının engellenmesi

S. Sami Onar bu konuya şöyle yaklaşmaktadır: "Îrâd getirmek üzere vakfa tahsis edilmiş bulunan malların da mülk mahiyetini kaybetmesi ve mülk rejiminden çıkarak tedavül etmemesi iktisadî bakımdan büyük bir mahzur telakki edilmektedir. Ve bu mahzur bizim tarihimizde de kuvvet ve şiddetle hissedilmiştir"¹³. Müellif vakfı ayrıca, bir gösterişten ibaret kabul etmekte ve İstanbul topraklarının bu yüzden tedâvülden kalktığını ifade etmektedir¹⁴.

Bu görüşe şöyle cevap verilmektedir: "Vakıfların çoğalmasının ve bunların tedâvül edememesinin reaksiyonları görülmüş ve bu yüzden ortaya (Vakıflar Kanununun 26. ve devamı maddeleriyle tasfiyeye tabi tutulmuş) iki kira geliri bulunan (çift kiralı) demek olan icâretyenli vakıflarla, yer kirasına bağlı anlamını taşıyan mukâtaalı vakıflar çıkmıştır. Bununla beraber vakfın toplumsal yararı bu sakıncalarının çok üstünde görülerek hemen her yerde vakıf müessesesi kabul edilmiştir"¹⁵.

Bu husustaki zarar iddiası sadece menkul mallar için söylenecekti belki doğru olabilirdi. Ancak vakfın esas konusu gayrimenkûldür. Onda ise tedavül asıl değildir. Onlar ancak işletilerek gelir elde edilir. Vakıflar ise bu gelirin sağlanmasını şart koşarak teşvik eder. Ayrıca vakıf mallar üzerinde devletin kontrol hakkının bulunması, zaruret halinde vakıf şartlarına uyulmaması imkânını verir¹⁶.

Ayrıca vakıf, para ve malların işletilmesi gibi çağdaş ekonomi ve ticaretin gereği, hatta temeli bulunan önemli bir esası sözden eyleme geçirir. Servetlerin durgun ve verimsiz kalmasına izin vermez¹⁷.

4- Vakıflar yoluyla devlet arazilerinin mülkleşmesi

Vakıflar temlik suretiyle mirî arazinin mülkleşmesine ve kılıç ashabının azalmasıyla

devlet gelirlerinin düşmesini ortaya çıkarmıştır. Bu iddia önemli ve köklü tartışmalara neden olmuştur. Bu hâl aynı zamanda tarihî bir durumu da ortaya koymaktadır. Sıddık Sami Onar, müsâdereden korunma, mîrasın bölünmesini önleme ve benzeri etkenlerin yanı sıra, küçük bir hayır cihetine büyük gelirlerin tahsis edilmesini tenkit etmekte ve vakfın gayeleri arasında vâkıfın çocuklarına, torunlarına ve diğer yakınlarına kalıcı bir mîras temin etmenin bulunduğunu ifade etmektedir¹⁸.

Temlik, yani devlete ait miri arazinin özel mülkiyete verilmesi, kamu yararını ihlâl etmemek şartıyla ücret karşılığı satılmasıdır. Karşılıksız yapılan temlikler ise geçerli değildir¹⁹. Vakıf kurumunun istisimasında en büyük etken de bu haksız temliklerdir. Eski Osmanlı padişahları çok sıkı ve dikkatli davranmışlar fakat, daha sonraları aynı titizlik gösterilmemiştir. Böyle haksız temliklerle kurulan vakıfların bolluğu konusunda Köprülü: "17. asırda ciddiyetle göze çarpmaya başladı. Devletin vâridât menba'larından bir kısmını tamâmiyle kurutan bu nâmütenâhî vakıflar, çok defa hakikaten dinî ve hayrî bir gaye ile tesis edilmekle beraber bir çok defalar da zahirî bir hayır perdesi altında sırf şahsî menfaatleri gözeten aile vakıfları mâhiyetinde idiler. Timar erbâbının, yani devletin en sağlam süvâri kuvvetlerinin ve yalnız askerî değil ziraî hayatının da temelini teşkil eden toprakların, saray adamlarına, büyük ricâle vakıflar tesisi için verilmesi memleket için büyük bir zayıflama sebebi olmuştur"²⁰.

Bu hususa Prof. Dr. Yediyıldız şöyle yaklaşmaktadır: "Vakıf kurarak gelirinin bir bölümünü hayır cihetine tahsis ile kalanını

¹³S.S.Onar, *age.*, s.520.

¹⁴S.S.Onar, *age.*, s.520.

¹⁵H.Güneri, *age.*,s.22.

¹⁶A.Akgündüz, *age.*, s.26; Öztürk, *age.*, s.141.

¹⁷Şakir Berkî, "Vakfın Mahiyeti", *Vakıflar Dergisi*, S.VIII, s.2-3.

¹⁸S.S. Onar, *age.*, s.520.

¹⁹A.Akgündüz, *age.*, s.448-450.

²⁰F.Köprülü, *agm.*, s.26.

ailesine bırakan vâkıflar, oluşturdukları bu yarı ailevî vakıfla hem kendilerine hem de yakınlarına büyük imkânlar sağlıyorlardı. Her şeyden önce mirî arazileri mülk edinme vasıtası olarak kullananlar bu vakıflar sayesinde hayır amaçlı ve sosyal kuruluşlar için gelir kaynakları bulmak gayesiyle sultana başvuruyorlar ve ondan mirî arazilerden bir parçasının çıplak mülkiyetini kendisine vermesini talep ediyorlardı. Gerçi mirî sahaya ait bir takım toprak parçalarının mülkiyetini üzerine geçirenlerin hepsi de niyetlerine uygun olarak bu toprakları kurmuş oldukları muhtelif tesislere düzenli gelir sağlamak gayesiyle vakfediyorlardı. Ama vakıfların kurucularından birçoğu vakfiyelerine söz konusu gelirlerin büyük bir kısmının aileleri veya yakınları lehine dönecek şekilde hükümler koyuyordu"²¹. Osmanlı aydınlarından Koçi Bey, IV. Murat'a sunduğu lâyhada bu konu üzerinde ısrarla durmuş ve zararlarını anlatmıştır²².

3 | Netaicü'l-Vukûât müellifi Mustafa Nuri Paşa ise bu hususta şöyle söylemektedir: "İstanbul, Edirne ve Bursa şehirlerindeki cami yapımında ihtiyaç ve lüzum ölçüsü göz önünde tutulmamış ve toprak ve vergiler vakfetmek gibi ashab-ı seyfin yani kılıç sahiplerinin azalmasına yol açacak şeylere gidilmiştir. Gerçekten devletin kurulmasında emekleri geçen Türk komutanlar, kılıçlarının gücü ile ele geçirdikleri yerlerde kendilerine birer parça toprak verilerek vakfettikleri olmuştur. Bunlara bir diyecek olmadığı açık ise de sonradan gelenlerden bazıları gelir (akar) ve han, hamam gibi şeyler yaptıрмаğa pek önem vermiyerek zeâmet, timar gibi mirî mukâataalarla ilgili olan toprakları hatta keyyâliye, kantâriye ve bazar bacı gibi vergileri bile, ya vergiyi önceden alarak veya muaccele verip bağışlamak yolu ile kendilerine temlik ettirerek vakfeder olmuşlardır. Bu tür vakıflar gerçek vakıf olmadıklarından Osmanlı kanunnamelerinde tahsîsât kâbilinden olan vakıflar adı ile geçer ve yazılırlardı"²³.

Barkan ise devletin zayıflatılması durumuna

değinererek şöyle söylemektedir: "Filhakika devlete ait masrafların karşılığı olan ve ancak devletin elinde olması lazım gelen bir takım vâridât menba'larının ebedî olarak devletin elinden çıkması ile bu nevi malî bakımdan devlet müdâhalesine kapalı sahaların bir memlekette mütemâdiyen çoğalması, devletin malî ve dolayısıyla siyasî iktidarını hiçe indirir. Memleketin hayât-ı umumiyesinde devletin nâzım bir rol oynamasına mâni olur, diyenler belki haklıdır. Bu sebeble geniş ve zengin memleket menbalarına ihtiyacı olan muâsir devletlerde bu nevi teşkilât iyi gözle görülmez. Ma'amafih fikrimizce bu hususta da hüküm vermekte isti'câl etmemelidir. Çünkü eğer mevzû-i bahs olan mesele, devlet vâridâtından bir kısmının devlet tarafından umumî hayır ve hizmet müesseselerine tahsîsi ise muayyen bir dereceyi aşmamaları ve bidâyette Osmanlı İmparatorluğun'da olduğu gibi sıkı bir teftişe tabi tutulmuş olmaları şartıyla, bu gibi tesislerin mutlaka muzırr olacağını iddia etmek doğru değildir²⁴.

5- Müsadereye ve mîras taksimine karşı bir tedbir olarak vakıf kurulması

Bu konu vakıfların en çok eleştirildiği ve üzerinde en fazla durulduğu konudur. Vakıflarla ilgilenen hemen herkes, bu noktadaki görüşlerini ifade etme ihtiyacı duymuşlardır. Ö. Lütfi Barkan evlatlık vakıfları tetkik ederken, vakfın gelirinin uzak bir istikbâlde, ekseriya vakfı yapanın soyunun sona ermesi durumunda bir hayır maksada bağışlanması uygulamasını eleştirenlerin ve memleketimizdeki camileri ve hayır kurumlarını söz konu vakıflar için bir sigorta şirketine benzeten yazarların görüşlerine hak vererek "filhakika mülkün gelirinin ufak bir kısmının ve hatta evlat munkariz olduktan sonra

²¹ B.Yediyıldız, "Vakıf" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C.XIII, s. 27.

²² F.Köprülü, *agm.*, s.27; Öztürk, *age.*, s. 143-144.

²³ Mustafa Nuri Paşa, *Netaicü'l-Vukuat* (Sadeleştiren N.Çağatay), Ankara 1987, C.1-2, s.312.

²⁴ Ö.L. Barkan, *agm.*, s.170.

olmak şartıyla bir camiye vakfedilmiş olması, bu gibi mülkler üzerine vakıf damgasının vurulmasını mücib olmaktadır. Bu damga, bu gibi mülkleri her türlü tecâvüzdən ve hacizden ve bu meyanda tecâvüzlerin en büyüğü olan müsâdereden kurtarmıştır²⁵ demektir.

S.Sami Onar da vakfa karşı duyulan en büyük reaksiyonu, "malları müsâdereden korumak, mîras sistemini değiştirmek, gayri meşru kazançlara meşrûiyet kazandırmak ve halka hoş görünmek maksadıyla bir çok vakıflar yapılmış, bu vakıflarda küçük bir hayır cihetine büyük iratlar tahsis" olarak belirtmiştir²⁶. Yedi yıldız da bu görüşe katılmakta ve bunun, hem hukukî hem de kendilerine ve kendi soylarından gelenlere hürmet ve itibâr sağladığını belirtmektedir. Buna da örnek olarak her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan yeniçerilerin yararına vakıfların kurulmasını göstermektedir. Bu uygulamayı, söz konusu vakıfları kuran sultan ve sadrazamların yeniçerileri kendi yanlarına çekme vasıtası olarak ve otoritelerini sağlama alma istekleri şeklinde değerlendirmektedir²⁷.

Fuad Köprülü ise meseleyi tarihî olarak nitelerken Arap sosyal hayatında İslamiyet'ten evvel kadınların ve kız çocuklarının ictimâî ve hukukî vaziyetlerinin çok aşağı olduğunu belirtmekte, İslam dininin, kadının bu vaziyetini yükselterek onun da verâsete ehil olduğu hükmünü koyduğunu söylemektedir. Asırlardan beri devam eden bu töreye karşı İslam dininin ortaya koymuş olduğu kesin tavır, Arapları doğrudan olmasa da kaçamaklı yoldan bir tepkiye sevk etti. Bu yöntem sayesinde bir aile reisi, evlatlık vakıf kurmak suretiyle kızlarından mîrasını kaçırmayı başardı²⁸. Buna göre Osmanlılar da aynı amaç için bu uygulamayı sürdürmüşlerdir. Yine Köprülü, bu durumun İslam'ın verâset hukukuna karşı vakfı kuranın psikolojik eğilimlerinden doğan bir tepki olduğunu düşünmekte ve buna karşılık müsâdere korkusunun vakıf için geçerli olmadığını ifade etmektedir. Çünkü Türkiye'de iç siyaset ve

ekonomik faaliyet bakımından devletle boy ölçüşecek, toprağa bağlı bir asiller sınıfı yoktur. Bunun için de imparatorluğu böyle bir amaçtan uzak tutmaktadır²⁹.

Buna karşılık Barkan, ticaret yollarının değişip harpler kayıp edilmeğe başladığı zaman memlekette toprak geliriyle yetinmek gerektiğinden devletin malî kudretinin ve buna bağlı olarak da siyasî nüfûzunun azalması ortaya çıkmış ve zirâî-ekonomik sisteme dönülmesiyle de imparatorluğun kudret ve şevketinin söndüğünü ileri sürmekte ve köylerdeki toprak beylerinin devlet karşısında rakip bir vaziyete gelebildiği sonucuna varmaktadır³⁰. Fakat o da, mülklerin evlatlık vakıf haline getirilmesinin müsâdereden daha çok vakfedenlerin mülklerini arzu ettikleri şekilde tasarruf etme arzusunun kaynaklandığını düşünmektedir. Bu şekilde mîras hukukunun sırasını ve kapsamını değiştirebildiğini, bazen da sıraya dâhil olmayanları dâhil olanlar zararına veya özellikle mîrasa kavuşturma imkanına ulaştığını ifade etmektedir³¹. Aksi takdirde, hayırsız evlat elinde tesadüflere, siyasal ve ekonomik buhranlara bırakılan bir aile mülkünün çok kısa zamanda elden çıkarılması mümkündür³².

Bu durumda, evlatlık vakıfları kurucuların mallarının geleceğini ölümlerinden sonrası için de düzenleme ve mîrasçıları arasında kendi isteklerine göre bir tercih yaparak beşerî arzularını tatmin etmek ve müsâdere olaylarına karşı bir sigorta sağlama imkânı veren, kanuna karşı bir hile olarak tanımlamak mümkündür³³.

²⁵Ö.L. Barkan *agm.*, s.160-161.

²⁶S.S.Onar, *age.*, s.520.

²⁷B.Yedi yıldız, "Vakıf Müessesesinin 18. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, S.XIV, s.11, 13 ve dipnot 98.

²⁸F. Köprülü, *agm.*, s. 5.

²⁹F.Köprülü, *Vakıflar Dergisi*, S.II, Bibliyografya Bölümü, s.463.

³⁰Ö.L.Barkan, *agm.*, s. 157,158.

³¹Ö.L.Barkan, *agm* s.161.

³²Ö.L.Barkan, *agm* s.165.

³³H. Hatemi, *age.*, s.131-132.

Mustafa Nuri Paşa da müsadere korkusunu anlatırken, sanıldığı gibi malî müsadere edilenlerin mallarının alınıp çoluk çocuğunun sokağa atılmadığını ifade etmekte ve bununla ilgili örnekler vermektedir. Ayrıca, geride nesli olmayıp da vakıf kuranların amacının, ne müsadere endişesi ne de mîrasını taksim düşüncesi olduğunun söylenebileceğini ifade etmektedir. Öyle olsa bile; yapılan hayır hizmetlerinin büyüklüğünün yanında bunun bir öneminin olmadığını belirtmektedir³⁴.

Konuyu millî duygular açısından değerlendiren Osman Nuri Ergin ise: "Bazıları müsadere kurtulmak korkusu taşısa da büyük çoğunluğunun, Türk'ün büyük hassalarından biri olan *ferâgat-ı nefsdan ve diger-endîlikten* doğdukları zarureti tahakkuk eder. Aksini iddia hüürnetsizlik olur"³⁵ ifadelerini kullanmakta ve orta yolu tercih etmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen ise müsadere endişesiyle vakıf kurulması fikrine şöyle cevap vermektedir: "Zamanımızda kendi servetini beşeriyetin gözünden akan ihtiyaç yaşlarıyla artıran ve yüzlerce yoksul, bedbaht insanı ihya edecek miktardaki bir parayı bir gecelik eğlencesi uğruna feda etmekten çekinmeyen nice kimseler görülüp dururken artık varlarını yoklarını bütün cemiyetin saha-i istifadesine tahsis etmiş olan zatlar hakkında beyhude yere yanlış kuruntularda hükümlerde bulunmak elbette muvafık görülmez"³⁶.

Doktora tezi vakıfla alâkalı olan Prof. Dr. Akgündüz ise, bu konuda şöyle söylemektedir: "vâkıfın mîrasçılarının zikredilmesi, malî bir ibadet olan vakfın gayesine her zaman ters düşmez. Zira insanın yakınlarına yaptığı sadaka cidden de diğerlerinden daha hayırlıdır. Ancak her şey gibi vakıf muamelesi de suiistimal edilebilir. Fakat bu istisnaları hükme esas almak mümkün değildir. O halde bu konuda vâkıf, yaptığı zürri vakıflarla yakın hısımlarının ihtiyaçlarını temin etmeyi amaçlıyor ve neticede vakfı fakirlere tahsis ediyorsa, bu çeşit vakıfların geçerliliği tartışılmaz. Ancak vâkıfın amacı bazı

mîrasçılarını mîrastan mahrum etmek ise bu çeşit vakıflar zaten kabul edilebilir olmayacaktır"³⁷.

Bütün bu tartışmalara rağmen devletin vakıflara müdahalesi görülmüştür. Tanzimatla birlikte padişah ve benzeri gibiler tarafından yapılan aile vakıflarının zaptedilerek öşre bağlandığı, vakıf arazilerin senelik geliri **44 bin kese (22.000.000) lira** olarak hesaplanıp, bu yekûn aylara bölünerek Maliye Nezareti'nden Evkaf Nezareti'ne verildiği, Fuat Paşa'nın bu parayı yardım kabul ederek genel bütçede açık görüldükçe dörtte birinden aşağı düşürdüğü, böylece geliri vakıf arazilerden gelen camiler ve diğer hayır kurumlarının harap olduğu görülmektedir³⁸.

6- Gerileme döneminde vakıfların kültür ve bilime verdikleri zararlar

Vakıfların eğitim ve kültür hizmetlerinde katkıları bilinen bir gerçektir. Ancak her konuda olduğu gibi gerileme devrindeki bazı vakıf kurumlarında yapılan yanlış uygulamalar bazı zararları da beraberinde getirmiştir. Vakıfların, müderrislik ve şeyhlik gibi hizmetleri bazı ailelere maddi çıkarlar veya toplumsal nüfûz sağlayan ve babadan oğula geçen meslekler haline getirmesi; kurdukları eğitim ve öğretim kurumlarının kendi görüşlerine göre tespiti, belirli ders ve kitaplarla sınırlamakla ilmin gelişim yolunu tıkaması gibi hususlar bu türdendir³⁹. Çünkü vakıf kurumu bir taraftan babadan oğula geçen eğitici öğretici küçük grupların oluşmasını, ayrıca tarikat şeyhleriyle âlimler arasındaki daha önceden mevcut zıtlığın artarak sürmesini doğurmuş; diğer taraftan da eğitim programlarının belirlenerek sınırlanması,

³⁴M.Nuri Paşa, *age.*, C.2, s. 308-313.

³⁵Osman Nuri Ergin, *Türk İmar Tarihinde Vakıflar, Belediyeler, Patrikhaneler, İstanbul 1944*, s.43.

³⁶Ömer Nasuhi Bilmen, *İstihlat-ı Fikhiyye Kamusu, İstanbul 1969*, C.4, s.303.

³⁷A.Akgündüz, *age.*, s.202-203.

³⁸Mustafa Nuri Paşa, *age.*, C.IV, s.287.

³⁹B.Yediyıldız, "Vakıf" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C.XIII, s. 169.

kültürel gelişmenin durmasına neden olmuştur. Bunun dışında yöneticiler, kurdukları bu tür vakıfları politik gayeleri için de kullanmak istemişlerdir⁴⁰.

7- Farklı bir yaklaşım: Servet teşhiri

İnsanlar tarihin başından beri sahip oldukları servetlerini teşhire çalışmışlar ve bunun için de değişik yollar denemişlerdir. İnsan psikolojisinde olan bu yönü yadırgamamalıyız. Acaba lüks ve israfa kaçan gereksiz harcamalara sebep olan bu durum, vakıf yoluyla faydalanılabilen bir hale getirilemez mi? İnsanın sahip olduğu serveti sergileme zaafını sosyal amaçlara yönelik bir şekilde yönlendirmek suretiyle bu arzuyu, çok masum, toplum ihtiyacı için faydalı bir hale getirmek mümkündür. Her devirde mevcut olan ve kaldırılamayan bu zaaf, mesela kişinin sağlığında veya öldükten sonra hayırla yâd edilmesini isteme şekline dönüştürülebilirse bundan daha tabii ve faydalı bir şey olamaz. Bu gerçekleştirildiğinde, söz konusu duygu ile servet sahibi kişiler varlıklarını cemiyet için faydalı hizmetlere adamaya yöneliyorsa, hem toplumsal ihtiyaçlar karşılanmış hem de kendilerinin tatmini sağlanmış olur⁴¹.

8- Ziya Gökalp'ın vakıf kurumuna yönelik bazı eleştirileri

Vakfa karşı çıkan bazı aydınların başında, görüşleri İttihat ve Terakki mensuplarıyla Cumhuriyet döneminde etkili olan Ziya Gökalp gelir. Bir şiirinde muhtemelen Batıda ve özellikle Fransa'da ileri sürülen görüşlerin etkisiyle vakıf kavramını eleştiri konusu yapmıştır⁴². Vakıflar hakkındaki bu şiirinde yukarıda sıralanan birçok eleştiriye ele almaktadır. Bir başka şiirinde ise vakıfların ayrı bir hazineye sahip olmasını eleştirerek Evkaf Nezareti'nin kaldırılmasını ve bunun yanı sıra vakıfların amme hizmetine karışmaması gerektiğini savunmuştur⁴³.

Sıddık Sami Onar ise *İdare Hukukunun Esasları* adlı eserinde her ne kadar bu şiirde

zikredilmiş ve yukarıda tartışılmış konulara katılıyorsa da "ictimaî müesseselerin hakiki mahiyetine nüfûz etmeden ve müesseseleri fonksiyonları bakımından tetkik ve mukâyese etmeden sathî görüşler ve daha ziyade yabancıların tetkikiyle hüküm verenler koca Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece siyasî bir faaliyetin cereyan ettiğini ve bir amme hizmeti fonksiyonu olmadığını zannederler. Osmanlı İmparatorluğu (*renaissance*) devrine kadar diğer devletlerden çok ilerde amme hizmeti mefhumu Avrupa'da idrak edilmeden bizde mükemmel bir surette karşılandığı muhakkaktır. Fakat maatteessüf taşlarla tecessüm etmiş maddî eserlerini bile kemirecek derecede kendi varlığımıza karşı bir lâkaydî ve hatta düşmanlık gibi bir felakete uğramış bulunuyoruz. Bu lâkaydîlik bir müddet daha devam ederse, bir mâzideki varlığımızın ve medeniyetimizin delillerinin büyük bir kısmını ve medeniyet âlemi de en yüksek sanat eserlerini kaybetmiş olacaktır"⁴⁴ diye okuyucularını uyarmaktadır. Ancak dikkat çekilmiş olmalıdır ki yukarıda saydığımız eleştirilere aktif olarak katılan kişi de yine kendisidir.

Fuad Köprülü ise bu tartışmalara şu şekilde katılmaktadır: "Yalnız dinî-ahlâkî değil aynı zamanda hukukî-iktisadî bir karakteri haiz olan vakıf müessesesi, daha ilk inkişafından beri İslam medeniyetinin içtimaî tekâmülü üzerinde nasıl rol oynamıştır? İşte tetkik edilmesi gereken başlıca mesele budur. Yoksa onun dinî-hayrî gayesine bakarak, vakfı beşeriyetin vücûda getirdiği en hayırlı müessese saymak ve bunda İslam dininin başka dinlere fâikiyyetinin bir delilini görmek tamamıyla sübjektif ve dogmatik bir telakkî mahsulü olduğu gibi, vakıf müessesesini XIX. asırdaki perişan vaziyetine

⁴⁰B.Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin 18. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, S.XIV, s.13.

⁴¹İbrahim Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, İstanbul 1985, s.66-67.

⁴²N.Öztürk, *age.*, s.147.

⁴³N.Öztürk, *age.*, s.147, 148, 487.

⁴⁴S.S.Onar, *age.*, s.517, 1 nolu dipnot.

bakarak bu müesseseyi mahkum etmek de bundan daha az sübjektif ve dogmatik sayılmaz"⁴⁵.

Sanırız ki vakfa sadece dinî ve hayrî bir bakış bu tür haksız değerlendirmelere sebep olmaktadır. Oysa belli bir olayın veya kurumun ortaya çıkışına ve yaygın bir işlev kazanmasına etki eden dinî, sosyal, siyasî, iktisadî, psikolojik ve sair faktörlerin bir arada ele alınması ve değerlendirilmesi icap eder⁴⁶.

Sonuç olarak

Osmanlı Devletinin merkezî bütçeleri incelendiğinde, gider kalemlerini saray harcamaları, asker maaşları ve beklenmeyen giderlerin oluşturduğu görülür. Oysa bir ülkede bunların dışında sayısız ihtiyaçlar ve harcama alanları vardır. Sağlık, eğitim, bayındırlık ve benzerleri bunlardan birkaçıdır. İşte bütün bu giderlerin finansmanını sivil toplum kuruluşlarının en önemlisi olan vakıflar sağlamaktadır. Özellikle, inançlarına göre faizin serbest olduğuna inanan azınlıkların bankerlik kurumlarına alternatif olarak geliştirilen para vakıfları toplumun sosyal ve ekonomik hayatını destekleyen belki de çok önemli bir uygulama alanını oluşturur.

Karşılıksız hizmet ve destek sağlamayı temel şart olarak kabul etmiş olan vakıfların, hem tarihsel süreçte ve hem de günümüzde ne kadar yüzü güldürdüğü herkesin bilgisi dâhilindedir. Gönüller yapma fikri bir hayat felsefesi halini ancak bu şekilde alabilir.

Tesis edilme esası Allah rızası olan vakif kurumu, miras kurallarının değiştirilme gayreti, müsadereden malların korunabilme telaşı ve benzer birçok düşünce yüzünden zamanla şahsî çıkar aracı haline gelmiş olabilir. Hatta zaman zaman sultanların, devlet hazinesine girmesi gereken gelirleri bazen takdir duyguları

yüzünden bazen de değişik amaçlarla özel şahıslara temlik etmeleri, genelde her zaman ama özellikle XIX. yüzyılda kamu giderlerinin finansmanında ciddi sorunları ortaya çıkarmıştır.

Ancak dünya üzerinde sosyal yaşamı düzenleyen, ihtiyaç sahiplerine din, dil ve ırk farkı gözetmeksizin yardım ve destek sağlamayı gönüllü olarak üstlenmiş olan bir kurumun gerekliliğini savunmak, sadece hamasetle izah edilecek bir davranış olamaz. Vakıfları, yaratandan dolayı bütün yaratılmışları sevmek ve bu sevgiyi ileriki kuşaklara aktarmak için yapılması gereken akıllı bir yatırım olarak görmek gerekir.

Mevcudiyeti her geçen gün artarak devam eden vakif kurumu, yaşadığımız çağda da ihtiyaçların karşılanmasını sağlayan bir araç olarak kuşkusuz gereklidir. Bu gereklilik atalarının izinden gidenler büyük bir gayretle yaşatılmaya çalışılmaktadır. Ancak Osmanlı dönemi vakıflarını eleştirirken söylenenlerin yanında bu gün, mevcut olan vakif kurumlarının da (eğer arayacak olursak) birçok eksiklikleri ortaya çıkacaktır. Söz gelimi küçük bir ana kaynak ile hayata geçirilen bazı vakıflar, amaçlarına yönelik hizmet edebilmeleri için toplumdaki yardım talep etmek zorunda kalmaktadır. Bu durum, bazen yardım etmesi istenen kişilerin kendi gönül rızalarını zorlayacak noktalara varmaktadır. Bazen de sivil toplum kuruluşu hüviyetini kullanan kişi veya kuruluşlar vakıfları şahsî amaçlarına ulaşmada araç olarak kullanmaktadır. Yani şöyle dersek acaba yanlış olur mu: Eleştirilecek bir şeyler her zaman bulunmaktadır.

⁴⁵F.Köprülü, *agm.*, s.25.

⁴⁶İ.E.Kozak, *age.*, s. 49.